

Державне управління
охорони навколишнього
природного середовища
в Сумській області

Гетьманський національ-
ний природний парк

Канівський природний
заповідник

М.П. Книш В.М. Грищенко

РОЗУМІЮЧИ – ОБЕРІГАЙ: ТВАРИННИЙ СВІТ СУМЩИНИ

Навчально-методичний посібник

Суми
Університетська книга
2015

УДК 502.74(477.52)
ББК 28.6я73
К 53

Рецензенти:

Є.О. Лебідь, доктор філософських наук (Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка);

О.М. Ємець, кандидат біологічних наук (Сумський національний аграрний університет)

Книш М.П.
К 53

Розуміючи – оберігай: тваринний світ Сумщини : навчально-методичний посібник / М. П. Книш, В. М. Грищенко. – Суми : Університетська книга, 2015. – 236 с.

ISBN 978-966-680-540-2

Книга присвячена тваринному світу Сумської області, вивченню та збереженню його різноманіття. Наведені найбільш повні й сучасні відомості про хребетних тварин Сумщини та їх охоронний статус. Особлива увага звертається на рідкісні види, доступні кожному способи охорони і привабливості певних тварин.

Для учнів шкіл, студентів і вчителів, краєзнавців та працівників громадських і державних природоохоронних організацій.

УДК 502.74(477.52)
ББК 28.6я73

ISBN 978-966-680-540-2

© Книш М.П., Грищенко В.М., 2010
© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2015

Зберегти природу планети Земля – одне з найважливіших завдань сучасності. Генеральна Асамблея ООН проголосила 2010 р. Міжнародним роком біорізноманіття. Людство ж є лише частиною загального складного «організму» – біосфери, і його життя цілковито залежить від її стану. Збереження багатства флори та фауни на глобальному, регіональному та національному рівнях важливе для нормального функціонування екосистем, забезпечення сучасних і майбутніх потреб людства природними ресурсами. До того ж, з погляду екологічної етики – кожний біологічний вид має право на існування, надане йому природою.

Нинішнє покоління жителів Сумщини відповідальне за майбутнє природи рідного краю. Нам є, що охороняти! Тваринний світ Сумщини вирізняється багатоманітним видовим складом. Тільки найпомітніша його складова – хребетні тварини – налічує понад 400 видів, з них більш ніж 70 видів ссавців, майже 300 – птахів і 50 видів риб, а ще й земноводні та плазуни. Разом з тим вражають і викликають велике занепокоєння інші дані: з числа «наших» хребетних тварин у Червоній книзі Міжнародного союзу охорони природи зазначений 31 вид, у Європейському червоному списку – 37, Червоній книзі України – 108 видів. Не менш значний відсоток видів входить до Червоного списку Сумської області та знаходиться під охороною Бернської конвенції.

Навчально-методичний посібник узагальнює накопичені майже за 250 років матеріали з фауни хребетних тварин Сумщини, відображує дані про кожний вид, його особливості, зміну чисельності, охоронний статус. Толерантні методи вивчення та способи охорони і приваблення певних тварин, що повністю відповідають відомому екологічному імперативу: «Не зашкодь!», доступні кожному.

Книга написана на основі аналізу нинішнього стану тваринного світу та завдань природоохоронної роботи в Сумській області, тому вона буде потрібною як для працівників служби охорони навколишнього природного середовища, так і корисною й цікавою для учнів, учителів, керівників гуртків, краєзнавців. Для багатьох вона стане безсумнівним і довгоочікуваним відкриттям.

Видання цієї книги, здійснене у відповідності до «Комплексної програми охорони навколишнього природного середовища Сумської області до 2015 року», стане вагомим внеском у справу збереження біологічного різноманіття Сумщини як основи сталого розвитку регіону для теперішнього й прийдешніх поколінь. Сподіваюся, що вона здобуде визнання не лише серед природоохоронців, а й усіх небайдужих.

*Микола Прудников
перший заступник начальника
Державного управління охорони
навколишнього природного середовища
в Сумській області*

Карта і герб Сумської області

ЗМІСТ

Передмова	6
Загальні правила проведення фауністичних досліджень	9
Охоронні категорії хребетних тварин Сумської області	13
Анотований каталог хребетних тварин Сумської області	26
Клас Міноги (Круглороті) – Ephalaspidimorphi	28
Клас Променепері риби – Actinopterygii	29
Клас Земноводні – Amphibia	48
Клас Плазуни – Reptilia	52
Клас Птахи – Aves	55
Клас Ссавці – Mammalia	135
Шляхи і форми охорони хребетних тварин	158
Боротьба із заморами риб	160
Укриття і штучні нерестилища для риб	160
Приваблення земноводних (штучні ставки, схованки для ропух)	160
Приваблення ящірок та вужів	161
Приваблення птахів на гніздування	161
Рослини зелених насаджень, привабливі для птахів	163
Штучні гніздівлі для дрібних птахів	164
Гніздівлі для одуда, сиворакші, диких голубів і сов	169
Гніздівлі для ластівок	170
Білий лелека	171
Гніздівлі для водно-болотяних птахів	172
Приваблення хижих птахів	175
Підгодівля птахів узимку	176
Допомога пташенят	178
Захист птахів на лініях електропередачі	179
Приваблення кажанів	181
Зимова підгодівля звірів	181
Створення ремізів	182
Екологічно безпечний збір урожаю	182
Перша допомога хворим тваринам	183
Пропаганда охорони тваринного світу	185
Нарис фауни хребетних тварин Сумщини	187
Рекомендована література	228

ПЕРЕДМОВА

Серед найважливіших питань, пов'язаних з охороною та розумним використанням багатств природи, охорона тварин посідає одне з провідних місць. Тваринний світ – найбільш уразливий природний ресурс, що зазнає як прямого, так і побічного впливу господарської діяльності людини. Безперечно, до його охорони необхідно залучити всі сили, у тому числі й багатотисячну армію школярів та любителів природи різного віку.

Однак, щоб охороняти, необхідно знати, що охороняєш. Тому кожний, хто прагне зробити свій вклад у справу збереження рідної природи, має збагатити себе знанням місцевої флори, фауни. Дуже важливо, щоб кожна людина, незалежно від роду занять, знала, які тварини живуть поряд із нею, і розумно ставилася до них.

На жаль, шкільні біологічні курси приділяють цьому питанню недостатньо уваги. І не все робиться для того, щоб учитель досконало знав рідну природу. Як результат – прикрий факт відірваності матеріалу, що викладається на уроках, від реалій навколишнього життя, невміння задовольнити прагнення учнів пізнавати рідну природу, ускладнення при проведенні екскурсій, організації фенологічних спостережень, природоохоронних заходів.

Сучасний рівень вивченості хребетних тварин Сумщини досить високий. Дані переконливо свідчать про неможливість збереження їх різноманітності без збереження середовища існування. А тому питання охорони тварин тісно переплітаються з комплексними завданнями охорони навколишнього природного середовища. Ці завдання різноманітні, і їх розв'язання залежить від низки обставин, перш за все, можливостей економіки, рівня екологічної освіти населення, потреби в живій природі. Як розвиватимуться в подальшому взаємовідносини людей із живою природою, спрогнозувати важко. Багато сьогодні залежить від нашої поведінки, адже нормалізація цих відносин – одна з найактуальніших проблем сучасності.

За словами відомого вченого І. Загороднюка, «наразі фактично кожний з дослідників природи стає учасником якщо не проектів з моніторингу чи охорони, то, принаймні, дискусій щодо окремих дотичних до охорони природи питань – і в царині біоетики, і в галузі агробіо-

логії, і в мисливському господарстві, і в питаннях контролю біологічних інвазій»¹.

Отже, необхідність знання місцевої фауни є беззаперечною. У зв'язку з цим метою видання, яке ви тримаєте в руках, є висвітлення в стислому, конспективному вигляді загальних правил проведення фауністичних досліджень, а також охоронній категорій хребетних тварин Сумської області. Тільки безпосередня робота в «полі» може забезпечити необхідну повноту пізнання природи, розвинути спостережливість, «оживити» й осмислити книжні відомості, закріпити їх і отримати нові факти стосовно поширення тих чи інших хребетних тварин, які занесені до червоних списків різного рівня і потребують дієвої охорони.

У спеціальному розділі цієї книги, у систематизованому вигляді, прийнятому в сучасній зоології, подано українські, російські та латинські назви риб, земноводних, плазунів, птахів, ссавців, що постійно живуть або перебувають під час міграцій у Сумській області. Наведено короткі відомості про місця їх мешкання, загальну чисельність, основні риси біології та значення. Указані також охоронні категорії видів. Після характеристики кожного класу тварин у конспективній формі сформульовано завдання для подальшого пошуку, вивчення й охорони видів та їх комплексів.

Слід зауважити, що визначення «корисний» або «шкідливий» для представників фауни хребетних тварин слід розуміти умовно, оскільки вже не можна вказати вид, дійсно шкідливий для господарства людини. Усе це види, які завдають шкоди в особливих умовах. Необхідно пам'ятати: серед тварин немає гарних і поганих, корисних і шкідливих у буквальному розумінні. Ось як про це влучно сказав один із засновників екологічної етики Отто Леопольд у своїй книзі «Календарь песчаного графства» (цитуюмо в російському перекладі):

«Самый большой невежда – тот человек, который спрашивает про растение или животное: а какой от него прок? Если механизм Земли хорош в целом, значит, хороша и каждая его часть, независимо от того, понимаем мы ее назначение или нет... Кто, кроме дурака, будет выбрасывать части, которые кажутся бесполезными? Сохранить каждый винтик, каждое колесико – вот первое правило тех, кто пробует разобраться в неведомой машине».

Отже, усі живі організми гідні викликати подив і є по-своєму чудовими, бо вони і є те велике диво, що йменується Життям!

¹Раритетна теріофауна та її охорона / за ред. І. Загороднюка. – Луганськ, 2008. – Вип. 9. – С. 5–6. (Серія: Праці теріологічної школи).

Пропонований у книзі анотований список, що містить найбільш повні й сучасні відомості про склад фауни хребетних тварин Сумської області, надасть можливість усім зацікавленим і небайдужим отримати конкретні уявлення про тваринний світ та стане в пригоді під час самостійних екскурсій у природу. Він може використовуватися як довідковий матеріал при написанні рефератів, курсових і дипломних робіт, організації натуралістичної роботи зі школярами. Корисним цей список буде і для творчо працюючих учителів біології, а також працівників громадських і державних природоохоронних організацій.

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРОВЕДЕННЯ ФАУНІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вивчення фауни певної території передбачає визначення видового складу тварин («інвентаризацію» фауни) і збір даних про їх поширення (розподіл території) та спосіб життя, а також виявлення їх взаємозв'язків з іншими елементами ландшафту.

Найбільш повні, вичерпні дані про склад фауни та його зміни протягом певного часу можна одержати шляхом проведення тривалих самостійних досліджень. Робота починається з підбору і вивчення літератури, яка стосується як самої фауни, так і району досліджень. У спеціальних джерелах узагальнено відомості, отримані десятками спеціалістів. Зіставлення того, що було колись, з тим, що ми бачимо сьогодні, дозволяє з максимальною ясністю оцінити сучасний стан фауни. А оцінивши – побачити шляхи до збереження її.

Надзвичайно корисними є також консультації з науковими працівниками та іншими зацікавленими особами (краєзнавцями, мисливцями, лісниками), перегляд навчальних і наукових колекцій, відвідування краєзнавчих музеїв.

Необхідно також навчитися безпомилково розпізнавати хоча б основні види тварин, скласти уявлення про найважливіші сторони їх життєдіяльності. Неоціненну допомогу при визначенні тварин надають різноманітні довідники, польові визначники.

Під час проведення самостійних екскурсій та спостережень у природі слід дотримуватися таких правил:

- для спостережень та збирання матеріалу на екскурсії необхідно використовувати спеціальне обладнання: бінокль, годинник, фотоапарат або відеокамеру, компас, складаний метр або лінійку, польовий визначник тварин, сачок, рюкзак тощо;
- екскурсії краще за все проводити вранці або під вечір, коли тварини найбільш активні, а взимку – у будь-який час дня;
- спостережливість, терпіння, настирливість – перші помічники в роботі. На екскурсії слід рухатися повільно і тихо, весь час оглядаючись і прислуховуючись, аби завчасно помітити тварину. Підкрадаючись до тварин, слід використовувати різні укриття, враховувати напрям вітру. Засідки для ведення спостережень влаштовують поблизу гнізд і нір, на місцях годівлі та водопою;
- з рибами звичайно ознайомлюються, коли вони вже впіймані. Ловлять і малорухливих земноводних. Однак після огляду і визначення їх необхідно обов'язково відпустити. Можна відловлювати й дрібних гризунів. Для цього користуються різноманітними пастками і капканами, живоловками. Не обов'язково ловити тварин самим, можна за нагоди оглянути улов рибалки або здобич мисливця;

- під час екскурсій вивчають також сліди життєдіяльності ссавців і птахів (кормові рештки, погризи, сухі екскременти, пелетки), нори і лігвища звірів, гнізда птахів тощо. Оглядати пташине гніздо слід акуратно й обережно, інакше птахи його залишать;
- при спостереженні за тваринами слід звертати увагу на характерні особливості їх зовнішнього вигляду (розміри, форму, забарвлення), поведінку, місця перебування, склад і способи здобування корму тощо. Вивчення цих особливостей дасть змогу розпізнавати види тварин у природі. Оскільки для розпізнавання птахів велике значення мають їх голоси, необхідно уважно прислуховуватися до них. Прослуховування магнітофонних записів пташиних голосів допоможе розібратися в їх різноманітності;
- усе помічене слід фіксувати, реєструючи кожну зустріч з твариною. Описуючи гнізда та нори, слід указувати їх розміри, особливості розміщення тощо. Для записів використовують записник або товстий зошит. Писати потрібно чітко, розбірливо, щоб було зрозуміло не лише тому, хто пише, але й будь-якому читачу. Існують певні правила ведення записів. Звичайно їх виконують у хронологічному порядку (польовий щоденник), одразу ж на місці спостереження. Кожний запис починається із дати, а далі зазначаються час, місце спостереження (область, район, найближчий населений пункт, місцевість), стан погоди і записується саме спостереження. Ці записи слід доповнювати рисунками (хоча б схематичними), а також, по можливості, фотографіями самих тварин, їх слідів, гнізд, нир, місць перебування тощо;
- фіксувати необхідно лише факти, які дійсно мали місце, не обтяжуючи їх своїми здогадками та припущеннями. Уважність, точність і правдивість необхідні кожному, хто хоче бути корисним спостерігачем, дослідником тварин і явищ природи;
- фотографування тварин, будь-яких проявів та слідів життєдіяльності – захоплююче заняття, що допомагає їх вивченню. Такі фотографії – це перш за все документи біологічних спостережень, вони мають не лише любительське, але нерідко й наукове значення. Фотографують тварин «з підходу» або з укриття (засідки);
- пісні та поклики птахів, голоси інших тварин можна записувати для подальшого вивчення та аналізу. Магнітофон, диктофон у руках натураліста перетворюється на сучасний засіб наукового спостереження та наукової документації;
- найнадійнішим способом документування знахідки того чи іншого виду тварин є збирання колекційного матеріалу. Об'єктом для колекцій можуть бути деякі дозволені для ловлі риби, мисливські птахи і звірі, дрібні гризуни, а також покинуті пташині яйця і гнізда, пелетки («погадки») хижих птахів та сов, екскременти звірів тощо. Це

також і будь-які інші тварини, які загинули від нещасного випадку або стихійного лиха;

- категорично забороняється виловлювання і відстрілювання більшості видів нашої фауни, тим паче рідкісних та зникаючих тварин.

Усе зібране повинне мати етикетки. На етикетках для тварин слід указувати: видову назву (якщо вона відома), стать (самець – ♂, самка – ♀), якщо можливо, позначити вік (дорослий – *ad.*¹, молодий – *juv.*²). Повністю, без скорочень, позначається місце збору, потім указуються дата (число, місяць, рік) і прізвище збирача. На звороті записуються розміри і вага тварини. Етикетки заповнюють тушшю або простим олівцем, потім міцно прив'язують до колекціонованого об'єкта. Слід пам'ятати, що лише правильно етикетований колекційний зразок придатний для подальшого вивчення. Етикетка – це документ, тому її заповнення потребує значної уваги.

Для тривалого збереження риб, земноводних і плазунів кладуть, попередньо вклавши етикетку в рот або під зяброву кришку, у 4% розчин формаліну або в 70–75° спирт (сирець або гідролізний). Кращим способом збереження птаха або ссавця є виготовлення колекційної тушки, чучела або мумії. Способи їх виготовлення описані у відповідних посібниках (див. список літератури). Для правильного визначення дрібних звірків дуже важливо зберегти їх черепи.

Визначимо загальні принципи роботи з рідкісними видами тварин у природі:

- допускаються тільки цільові дослідження, необхідні для охорони даних видів;
- практичний внесок робіт в охорону рідкісних видів повинен компенсувати шкоду, яка завдається дослідницьким пресом, що супроводжує ці роботи;
- необхідне здійснення низки заходів зі зниження дослідницького тиску до мінімуму завдяки оптимальній організації робіт шляхом переважного використання ощадливих і «безкровних» методик, повної заборони здобування з науковою метою;
- дослідження повинні координуватися спеціалістами. До роботи можуть допускатися тільки спеціально підготовлені люди;
- найважливіші відомості щодо рідкісних видів – їх поширення, чисельність і продуктивність розмноження – можна отримати, не турбуючи тварин.

¹ Доросла, статевозріла тварина (від лат. *adultus*).

² Молода, статеві незріла тварина (від лат. *juvenus*)

Стосовно всіх неясних питань, а також із повідомленнями про незвичайні факти слід звертатися в наукові організації, краєзнавчі музеї, до фахівців.

Про трапляння закільцьованих тварин необхідно повідомити в Український центр кільцювання птахів, що знаходиться за адресою: Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена, вул. Б. Хмельницького, 15, Київ-30, МСП, 01601; e-mail: polud@izan.kiev.ua; телефон/факс 235-01-12.

Нарешті, ще одна порада, яка стосується читання наукових латинських назв тварин. Ці назви є міжнародними, їх можна знайти не тільки в наукових працях, але і в популярних посібниках із зоології чи ботаніки.

Читати латинські слова не складно. Основне правило – як пишеться, так і читається. Усе ж вимову деяких букв і буквосполучень корисно запам'ятати:

- *i, y* – [i]; *e, ae, oe* – [e]; *l* – [л']; *g, h* – [г]; *x* – [кс]; *r, rh* – [р]; *t, th* – [т]; *qu* – [кв]; *ch* – [х]; *ph* – [ф];
- буква *s* вимовляється як [з] між голосними та між голосною і приголосними *m* та *n*, в інших випадках як [с];
- буква *c* вимовляється як [ц] перед звуками [i] та [e], в інших випадках як [к];
- буквосполучення *ngu* вимовляється як [нгв] перед голосними і як [нгу] перед приголосними.

Про значення слів, які є науковими назвами, можна дізнатися з латинсько-українських або латинсько-російських словників.